

BAŽNYTINĖS KNYGOS RUSĖŲ KALBA IR RELIGINIAI IDENTITETAI SLAVIŠKOSE LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMĖSE XIV–XVIII AMŽIUJE: PROTESTANTŲ IR UNITŲ TRADICIJOS*

Sergejus Temčinas

Profesorius habilituotas humanitarinių mokslų daktaras

Lietuvių kalbos instituto

Kalbų ir kultūrų sąveikos skyriaus vadovas

Vyriausiasis mokslo darbuotojas

P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: sergejus.temcinas@ffl.vu.lt

Įvadas

Straipsnio tikslas – aptarti rusėnų kalba rašytų bažnytinių knygų sąsajas su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) rusėnų žemėse XIV–XVIII a. egzistavusiais religiniais identitetais. Stačiatikių tradicijai buvo skirtas pirmasis šio tyrimo etapas¹. Dabartiniame etape taikoma ta pati metodologija, bet skirtas jis kitam objektui – protestantų ir unitų tradicijoms. Ypatingas dėmesys rodomas šių tradicijų dvi- ir daugiakalbystės požymiams (taip pat bažnytinės slavų kalbos elementams rusėniškai rašytuose tekstuose), padedantiems rekonstruoti autorių požiūrį į dviejų slavų rašytinių kalbų funkcionavimą LDK ir Lenkijos Karalystės rusėnų žemė-

se. Atsižvelgiant į verstinių tekstų autorių (t. y. vertėjų) konfesinę priklausomybę, analizuojami jų naudoti kitakalbiai originalai, parodantys kultūros veikėjų konfesinius ir kalbinius prioritetus. Šio tyrimo uždaviniai – nusakyti protestantų ir unitų bažnytinės raštijos sąsajas su rusėnų (LDK oficialiaja) kalba, nustatyti ir apibūdinti šių sąsajų savitumą. Straipsnyje taip pat išryškunami ir aiškinami stačiatikių ir unitų tradicijų tarpusavio skirtumai, aprašomas laipsniškas rusėnų kalbos nykimas stačiatikių tradicijoje (šis procesas vadinamas *reslavizacija*), šios kalbinės tradicijos taša unitų raštijoje ir jos galutinis nykimas. Vydant šį tyrimą remtasi tiek šiai temai skirta įvairiakalbe mokslinė literatūra, tiek dar neskelbtais pirminiais šaltiniais – įvairių šalių bibliotekose ir archyvuose saugomais rankraščiais.

Ištyrus rusėnų kalbos funkcionavimą stačiatikių, protestantų ir unitų bažnytinėse knygose, galima tiksliau, nei ligšiolinėje mokslinėje literatūroje, apibūdinti rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos funkcinių pasiskirstymą, koreliuojantį su bažnytinių

* Straipsnis parengtas mokslo tyrimų projekto „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys ir modernūs tapatumai“ metu. Projektą finansavo Lietuvos mokslo taryba, sutarties Nr. VAT-19/2010.

¹ Temčinas S. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija (toliau – Temčinas S. Bažnytinės knygos rusėnų kalba) // Potašenko G. (red.), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“. Vilnius, 2008, p. 129–156.

tekstų hierarchija. Tai savo ruožtu leidžia tiksliau nei anksčiau apibrėžti tiek rusėnų, tiek bažnytinės slavų kalbos funkcijas kirilinėse bažnytinėse knygosė. Skirtingai nuo ankstesnių bandymų, kurie rėmėsi šiuolaikinės kalbotyros teorijomis, šiame tyrime laikomasi anų laikų rašytiniuose šaltiniuose atsispindinčių Viduramžiams būdingų mąstymo schemų.

Rusėnų kalba protestantų raštijoje

Protestantų rusėniškosios raštijos pradžia susijusi su Simono Budno (apie 1530–1593) veikla². Gimęs tikriausiai slaviškose LDK žemėse³, nuo 1558 m. jis dėstė Katekizmą Vilniaus kalvinistų bažnyčioje, nuo 1561 m. pamokslavo Mikalojui Radvilai Juodajam priklausiusiame Klecke. Apie 1563 m. tapęs antitrinitoriumi, nuo 1565 m. buvo Jono Kiškos ir kitų mecenatų dvarų pamokslininkas.

Būdamas kalvinistu, Simonas Budnas rašė rusėniškai – 1562 m. Nesvyžiuje išleistas jo parengtas Katekizmas ir veikalas *Apie nuodėmingo žmogaus pasiteisinimą prieš Dievą*⁴, tačiau, pradėjęs linkti į anti-

trinitarizmą, rašė tik lenkiškai ir lotyniškai. Kalbinės politikos pokytį rodo tai, kad jau 1563 m. buvo parengtas vos metais anksčiau išleisto rusėniškojo Katekizmo lenkiškas vertimas⁵.

Mūsų temai aktualus Simono Budno parengtas originalus (ne verstinis) Katekizmas: čia Biblija cituojama tik bažnytine slavų kalba⁶, o kiti tekstai pateikiami rusėniškai (su polonizmais)⁷. Taigi matome *lingua sacra* ir *lingua profana* priešpriešą⁸.

va, 1985, c. 10–20, 29; *Галенчанка Г. Я.* (ред.). Книга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог. Мінск, 1986, c. 55–57 (№ 4–5).

² Ši aplinkybė leidžia suabejoti apibendrintu teiginiu, kad kalbinės politikos srityje kalvinistai laikėsi konservatyvių pažiūrų, o antitrinitoriai aktyviausiai vartojo nacionalines kalbas – *Клімаў І. П.* Рэфармацыя ў гісторыі літаратурных моў славян: Уклад польска-беларускага і славенска-харвацкага пратэстантызму 16 ст.: Даклад на XIII Міжнародным з'ездзе славістаў. Мінск, 2003, c. 13. Plg. dar pastabas apie LDK kalvinistų ir liuteronų literatūros skirtumą vartotų kalbų atžvilgiu: *Лабынцаў Ю.* Пачатак Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. Мінск, 1990, c. 167.

³ Ši kalba ir vėliau išlaikė Simono Budno akyse didelį autoritetą: jo rengtos 1572 m. Nesvyžiaus Biblijos kai kurių knygų (pvz., Psalmyno) lenkiškasis tekstas labiau priklausė nuo bažnytinės slavų versijos nei nuo Vulgatos – *Клімаў І. П.* [Recenzija], p. 287. Šiame vertime esama skolinių iš bažnytinės slavų kalbos – *Peplowski F.* Zmiany językowo-stylistyczne w „Nowym Testamencie“ Szymona Budnego z 1574 r. (toliau – *Peplowski F.* Zmiany językowo-stylistyczne) // *Mayenowa M. R.* (red.), *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów.* Wrocław, 1978, s. 332–334; *Frick D. A.* Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the History of the Controversies (1551–1632). Berkeley, 1989, p. 104–106, plg. p. 111–115. Tačiau vėliau Simonas Budnas stengėsi eliminuoti iš lenkiškų bibliinių tekstų tokius skolinius: jo rengtame 1574 m. Naujajame Testamente jų gerokai mažiau – *Peplowski F.* Zmiany językowo-stylistyczne, s. 332.

⁴ *Суррун А. Е.* Мова Катэхізіса 1562 г.: Паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina // *Belarusistyka = Беларусістыка: Die wissenschaftliche Zeitschrift für aktuelle Fragen des weißrussischen Sprache.* Berlin, 1999, S. 14–23.

⁵ Natūralu, kad vienoje knygoje išlikęs jos savininko Simono Budno ankstyvas (1557 m.) įrašas,

² *Žr.* jam skirtą literatūrą: *Падокшын С. А.* Будны Сымон // Папкоў Г. П. (ред.), *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 1, 2-е выданне. Мінск, 2007, c. 352–353; *Fleischmann S.* Szymon Budny: Ein theologisches Portrait des polnisch-weißrussischen Humanisten und Unitariers (ca. 1530–1593). Köln-Weimar-Wien, 2006 (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte: Neue Folge, Reihe A: Slavistische Forschungen, 53).

³ *Клімаў І. П.* [Recenzija:] Kamieniecki J., Szymon Budny: Zapomniana postać polskiej Reformacji. Wrocław, 2002 (toliau – *Клімаў І. П.* [Recenzija]) // *Беларускі гістарычны агляд*. 2005, т. 12, сш. 1–2 (22–23), c. 282–283.

⁴ Apie šiuos leidinius žr.: *Лабынцаў Ю. А.* Описание изданий Несвижской типографии и типографии Василия Тяпинского (toliau – *Лабынцаў Ю. А.* Описание изданий Несвижской типографии). Моск-

Manoma, kad šis leidinys buvo skirtas stačiatikiams ir visų pirma šventikams (tarp kurių, anot Antano Seliavos, buvo populiarius).

Prie Simono Budno rusėniškosios raštinijos chronologiškai šliejasi rankraštiniai Krechovo Apaštalų darbai ir laiškai su Apokalipse (Lvovas, Ukrainos nacionalinė V. Stefanyko mokslinė biblioteka, № BM 1291), Voluinėje arba Polesėje dirbusio anoniminio protestanto versti į rusėnų kalbą iš kalvinistų rengtos lenkiškosios 1562 m. Bresto (Radvilų) Biblijos. Verčiant tekstas redaguotas: vienur trumpintas, kitur praplėstas. Kaip papildomais šaltiniais naudotasi kataliko M. Šarfenbergerio 1556 m. lenkiškai leistu Naujuoju Testamentu, Skorinos 1525 m. bažnytine slavų kalba spausdintais Apaštalų darbais ir laiškais, kitais tektais bažnytine slavų ir graikų kalbomis. Vėliau Krechovo nuorašas taisytas pagal antitrinitoriaus Martyno Čechovičiaus rengtą lenkiškąją 1577 m. Naująjį Testamentą⁹.

Antitrinitorius ir rusėnų patriotas Vasilijus Tiapiniškis prieš 1580 m. nelokalizuojuose tipografijoje išleido Evangelijos rusėniškąją vertimą lygiagrečiai su originalu bažnytine slavų kalba¹⁰, atspindinčiu maskvietišką

originalą¹¹. Manytina, kad leidinys tikriausiai skirtas ne tik bendraminčiams protestantams¹², bet ir stačiatikiams¹³. Pratarinėje pažymėta, kad joks stačiatikių hierarchas nenorėjo imtis Evangelijos vertimo į rusėnų kalbą. Rusėniškasis vertimas, kuriame yra polonizmu¹⁴ ir skolinių iš bažnytinės slavų kalbos¹⁵, atliktas iš čia pat išleistos bažnytinės slaviškos versijos, atsižvelgiant į Simono Budno rengtą lenkiškąją tekstą¹⁶.

Apie 1581 m. Choroševė (Voluinė) antitrinitorius Valentinas Negalevskis išvertė savo bendraminčio Martyno Čechovičiaus rengtą lenkiškąją 1577 m. Naująjį Testamentą į rusėnų kalbą (joje esama ukrainiečių ir baltarusių tarmių elementų) dievobaimingiems mokytiems žmonėms, kurie lenkiškai (t. y. lotyniškais raidėmis rašyto teksto) skaityti nemoka, o skaitydami kirilininiais rašmenimis rašytą bažnytinę slavišką tekstą, žodžių prasmės nesupranta. V. Negalevskio rankraštis

aprašumą ir pratarinės publikaciją: *Лабунцев Ю. А. Описание изданий Несвижской типографии, с. 20–22, 30–35, 61–67.*

¹¹ *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелія В. Цяпінскім (toliau – *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелія В. Цяпінскім) // Беларуская лінгвістыка. 1997, вып. 47, с. 59–60.

¹² Vasilijų Tiapiniškį buvus antitrinitorių rodo Simono Budno leidinių tekstai – *Brückner A.* Bibliographisches // Archiv für slavische Philologie. 1896, Bd. 18, S. 628–629; *Клімаў І. П.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага, перакладчыка і выдаўца Евангелія (toliau – *Клімаў І. П.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага) // Беларускі гістарычны агляд. 2002, т. 9, сш. 1–2 (16–17), с. 31–55.

¹³ Nors pats leidėjas perėjo į protestantizmą tikriausiai ne iš stačiatikybės, o iš katalikybės – *Клімаў І. П.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага.

¹⁴ *Клімаў І. П.* Польскамоўны кампанент у «Прадмове Васіля Цяпінскага» // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: Серыя 4. 1994, № 1, с. 25–28.

¹⁵ *Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, т. 1. Мінск, 1967, с. 204–214.

¹⁶ *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелія В. Цяпінскім.

rašytas būtent rusėniškai: „Симон Будный. АФНЗ [1557] у Вилкярных“ – *Голенченко Г. Я.* Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI–середине XVII в. Минск, 1989, с. 51 (išnašoje).

⁹ *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI–го ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр.: Літературна-лінгвістична монографія, т. 1–2. Варшава, 1930 (Студії до української граматики, кн. 7–8).

¹⁰ Leidimas liko nebaigtas (tikriausiai dėl lėšų stokos): išspausdintos Mato ir Morkaus evangelijos ir Luko evangelijos pradžia (iki mūsų dienų išlikęs tekstas trumpesnis: Mato evangelija ir Morkaus evangelijos dalis); leidinio pratarinė žinoma vien iš rankraštinės kopijos. Žr. šio leidinio ir abiejų išlikusių jo egzempliorių

vėliau skaitytas įvairių stačiatikių – užrašė savo pastabas paraštėse¹⁷, ir naudotas Kijevo Auksaviršiamie šv. Michailo vienuolyne. Iš lenkų kalbos versta taip tiksliai, kad šis rusėniškasis vertimas primena lenkiškojo originalo kirilinę transliteraciją¹⁸.

XVIII a. pradžios rankraštyje (Lvovos, Ukrainos nacionalinė V. Stefanyko mokslinė biblioteka, F. 77, АСІІ–102, l. 181–182v) surašytas rusėniškas Katekizmas, verstas iš kalvinisto Stavislovo Sudrovijaus rengto ir Vilniuje 1600 m. leisto lenkiško Kancio-nalo¹⁹.

Apibendrinant išdestytą medžiagą reikia pabrėžti, kad rusėnai protestantai dažniausiai rinkosi lenkų kalbą, o rusėniškoji protestantų raštija sukurta tos mažumos, kuri vienaip ar kitaip tęsė savo pirmines (kirilines) raštijos tradicijas. Rusėniškai protestantai dažniausiai rengė Naujojo Testamento ir Katekizmo tekstus, kuriuose neatsisakyta ir bažnytinės slavų kalbos: Simonas Budnas vartojo ją kaip *lingua sacra*, Vasilijus Tiapiniškis – lygia greta su rusėnų kalba.

Rusėnų kalba unitų raštijoje

Po 1596 m. Bresto unijos atsiradusi unitų raštija iš pradžių iš esmės nesiskyrė nuo

¹⁷ *Левіцький О.* Соціалізм в Польше і Юго-Западній Русі // *Киевська старина*. 1882, т. 2, кн. 5, с. 200–202.

¹⁸ *Назаревський А. А.* Язык Евангелія 1581 года в переводе В. Негалевського. Киев, 1911 (= *Університетские известия*. Киев, 1911, кн. 8, 11, 12); *Огієнко І.* Новий завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 року: Нарис з історії культурного життя старої Волині. Тарнов, 1922.

¹⁹ *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований (toliau – *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция). Москва, 2007, с. 194 (прим. 1).

stačiatikiškosios, iš kurios buvo kilusi: Romos popiežiaus jurisdikcija pripažinė unitai išlaikė savo senąsias bažnytines apeigas. Vėliau jos palaipsniui ir stichiškai įgydavo vis daugiau katalikiškų bruožų. 1720 m. Zamostės sinodas įteisino unitų liturginės praktikos (ir atitinkamos bažnytinės raštijos) suartėjimą su katalikiškąja²⁰.

Kaip ir LDK stačiatikių tradicijai, unitų bažnytinėms knygoms būdingas rusėnų ir bažnytinės slavų kalbų funkcinis pasiskirstymas: kanoniniai ir liturginiai tekstai užrašomi bažnytine slavų kalba, o liturginiai nurodymai ar bažnytinių apeigų aprašymai pateikiami rusėniškai. Taigi bažnytinė slavų kalba funkcionuoja čia kaip *lingua sacra*²¹. Unitas Juozapas Kuncevičius rašė: „Skaitant Evangeliją arba kurių nors maldą balsu <...> nereikia versti bažnytinės slavų kalbos žodžių rusėniškai, bet skaityti taip, kaip parašyta. Tačiau perskaičius Evangeliją arba šventųjų gyvenimo aprašymus žmonėms beskaitant, galima išversti.“²² Šios rekomendacijos, kurios buvo ir stačiatikių teikiamos, liudija buvus (tik vargu ar plačiai paplitusią) praktiką skaityti per

²⁰ *Senyk S.* The Ukrainian Church and Latinization // *Orientalia Christiana Periodica*. 1990, vol. 56, no 1, p. 174.

²¹ Dviejų – sakralinės ir profaninės – kalbų skirtumas būdingas ne tik LDK stačiatikių ir unitų literatūrai. Lietuvos totorių musulmoniškuose chamailuose (maldy-nuose) arabų ir senąja turkų kalbomis surašytos maldos paaiškinamos rusėniškai arba (vėliau) lenkiškai naudojant arabiškąją raidyną (tačiau tefsiruose šios kalbos funkcionuoja kitaip), žr. *Антонович А. К.* Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система (toliau – *Антонович А. К.* Белорусские тексты, писанные арабским письмом). Вильнюс, 1968, с. 17–18, 140, 351–352.

²² *Карский Е. Ф.* Белорусы, т. 3: Очерки словесности белорусского племени, вып. 2: Старая западнорусская письменность (toliau – *Карский Е. Ф.* Старая западнорусская письменность). Петроград, 1921, с. 143.

mišias Evangeliją rusėniškai. Tačiau tikinčiųjų katekizacija (pirma savanoriška, o nuo 1626 m. jau privaloma visiems unitų vienuolynams) unitų vienuolių vykdyta rusėniškai iki XVII a. vidurio²³. Ši tradicija buvusi tokia gaji, kad net lenkų kalba leistuose unitų katekizmuose maldos ir tekstai, kuriuos tikintieji turėjo išmokti, spausdinti rusėniškai, nors ir lotyniškėmis raidėmis²⁴, tačiau unitų vienuoliai, kitaip nei liaudis, mokyti ne rusėniškai, o lenkiškai²⁵. XVII a. pabaigoje unitai jau pataria su rusėnakalbiais žmonėmis pagrindines maldas kalbėti rusėniškai, o su lenkakalbiais – lenkiškai (ir taip pat vykdyti katekizaciją)²⁶.

Bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų funkcinių pasiskirstymą unitų bažnytinėse knygose galima pailiustruoti nauju miros pašventinimo apeigų teksto vertimu (iš graikų kalbos), esančiu Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomame XVII a. pabaigos Supraslio rankraštyje F 19-197 (l. 364v–366v). Čia miros paruošimo būdas aprašytas rusėniškai smulkiu raštu, o maldos tekstas pateiktas bažnytine slavų kalba stambiu raštu. Įdomu, kad toks kalbinis skirtumas matomas jau teksto antraštėje: (stambiu raštu) **чинъ ѡсщениа великаго мѣра** (smulkiu raštu) **ѡ епѣа которѡе по грецкоу назывѣетса МЕГАХРУСМА 3 грѣческаго еѡхологіона на рѡускѣи преложѡе**. Taip pat verta pažymėti, kaip pavadinta vertimo kalba, – **на рѡускѣи**, nors

ilga malda teksto viduje surašyta bažnytine slavų kalba.

Rusėnų kalba unitų liturgijoje leistina tais atvejais, kai nuo ištariamų žodžių prasmės priklauso tikinčiojo išganymas arba teisinis statusas, t. y. per išpažintį (ypač priešmintinę), santuoką ir pan. Štai XVII a. unitų rankraštinėje mišiaknygėje F 19-190 rusėnų kalba taikoma (kitiems nei maldų tekstams užrašyti) pirmiausia santuokos (l. 117–126) ir išpažinties (l. 157v–160) apeigų aprašymams. Priminsime, kad panašiai rusėnų kalba vartojama ir stačiatikiškame Petro Mogilos Apeigyne (1646 m.).

Net vėlesniuose unitų katekizmuose paprastai liaudžiai skirti katechetiniai tekstai rašomi rusėniškai, o išsilavinusiems žmonėms (dvasininkijai) skirtos didaktinės istorijos ir knygos pratarmė – bažnytine slavų kalba (1768 ir 1778 m. leistas unitų Katekizmas)²⁷. 1790 m. Lvovo unitų leistas *Elementorius* pataria mokytojui mokant vaiką maldų bažnytine slavų kalba aiškinti jam jų turinį rusėniškai, kad besimeldamas vaikas suprastų, ko iš Dievo prašo²⁸.

Tačiau vėlesnė unitų literatūra savo formaliaisiais požymiais gerokai skiriasi nuo stačiatikiškosios – čia, pavyzdžiui, pasitaiko greitraščio²⁹ ir net lotyniškojo raidyno tai-

²⁷ Ten pat, p. 470–473.

²⁸ Ten pat, p. 536.

²⁹ Antrosios pietų slavų įtakos metu Rytų Slavijoje greitraštis atsirado kaip ypatingas neknyginio rašto tipas, siejamas su gyvąja kalba ir aiškiai skiriamas nuo knyginio rašto (ustavo ar pusustavio), taikyto bažnytiniam tekstams. Rusijoje greitraštis pradėtas taikyti bažnytine slavų kalba rašytiems tekstams tik XVIII a., kai literatūrinė kalba buvo perorientuojama į šnekamąją kalbą – *Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, издание 3-е, исправленное и дополненное (toliau – *Успенский Б. А. История русского литературного языка*). Москва, 2002, с. 295–301.

²³ *Senyk S. Rutskyj's Reform and Orthodox Monasticism: A Comparison. Eastern Rite Monasticism in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Seventeenth Century // Orientalia Christiana Periodica. 1982, vol. 48, no 2, p. 424.*

²⁴ *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехитическая традиция, с. 455.*

²⁵ Ten pat, p. 457.

²⁶ Ten pat, p. 461–464.

kymas bažnytine slavų kalba rašytam tekstui. Pavyzdžiui, XVII–XVIII a. sąvartoje unitų rašytame Supraslio oktoiche F 19-176 himnografiniai tekstai (tarp jų ir Juozapatui Kuncevičiui skirta pamaldų seka) užrašyti greitraščiu. Žinomame unitų leidinyje Ohilewicz P., *Ecphonemata liturgiey Greckiey* (Wilno, 1671), liturginiai tekstai bažnytine slavų kalba pateikti lotyniškais raidėmis („Ięzykiem Słowieńskim, a Charakterem Polskim“) ir lydimi lenkiškų vertimų.

Vis labiau plintant lenkų kalbai ir lotyniškajam raidynui (kuris jau gali būti taikomas rusėniškai ir bažnytine slavų kalba rašytiems tekstams), unitų tradicijoje kirilinė abėcėlė įgyja simbolinių funkcijų, priskirdama tekstą rusėniškajai tradicijai: pavyzdžiui, Vilniuje 1633 m. tikriausiai unitų lenkiškai leistame *Elementoriuje* gausios graviūros lydimos kirilinių užrašų³⁰.

Unitų naudotose bažnytinėse knygose (taip pat tose, kurios rašytos dar prieš Uniją) atsiranda tekstų ne tik lenkų, bet ir lotynų kalba. Pavyzdžiui, XVII a. greitraščiu (rusėnų ir bažnytine slavų kalba) rašytame rankraštyje (Vilnius, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F 19-107) aptinkama lotyniškų eilių su vertimu į rusėnų kalbą (l. 251v)³¹. Į 1519 m. rašytą Supraslio metraščių XVIII a. arba XIX a. pradžioje įrašyta lenkiškos giesmės *Juz Cię żegnam* (iš katalikiškojo giesmyno) pradžia (l. 85v, 174v) ir Maskvos didžiųjų kunigaikščių sąrašas lotyniškai³².

³⁰ Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция, с. 491–492.

³¹ Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882, с. 241.

³² Темчин С. Ю. О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в Супрасльском

Пасикеітэ таіп пат unitų liturgija: iš katalikiškosios tradicijos perimtos stačiatikiams nebūdingos šventės (ir atitinkami tekstai), tradicinė pamaldų struktūra modifikuota pagal katalikiškąjį modelį, sukurtos pamaldų sekos unitų šventiesiems (Juozapatui Kuncevičiui), atsisakyta švęsti kai kuriuos Bizantijos ir slavų kilmės stačiatikių šventuosius³³.

Taigi unitų bažnytinėje tradicijoje lenkų kalba funkcionavo kaip neutrali, kuriai buvo priešpriešintos tiek bažnytinė slavų (specifinė *lingua sacra*), tiek rusėnų (specifinė *lingua profana*) kalbos.

Rusėnų kalbos funkcionavimas ir bažnytinių tekstų hierarchija

Kaip jau žinome, rusėnų kalba, buvusi LDK pagrindinė raštijos kalba iki XVI a. vidurio (kai prasidėjo Lietuvos visuomenės aukščiausiųjų socialinių sluoksnių kalbinė polonizacija), yra kilusi iš Kijevo Rusioje vartotos senosios rusų kalbos, nors ir labai skyrėsi nuo pastarosios savo aukštu kultūriniu statusu.

Iš tiesų, Kijevo Rusioje knyginės kalbos funkciją atliko iš Bulgarijos perimta bažnytinė slavų kalba, o vietinės kilmės senoji rusų kalba anuomet neturėjo kultūrinio sta-

монастыре // Ruthenica, t. 5. Київ, 2006, с. 152–153, 161.

³³ Одицов Н. Ф. Униатское богослужение в XVII и XVIII веках по рукописям Виленской публичной библиотеки. Вильна, 1886; Зноско К. Латинизация православного богослужения в Униатской Церкви. Варшава, 1932; Naumow A. Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich. Kraków, 1996 (Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim, t. 1), s. 97–141; Naumow A. Domus Divisa: Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej. Kraków, 2002 (Biblioteka tradycji literackich, nr 18), s. 141–157.

tuso: ja rašyti tik originalūs (ne verstiniai) teisiniai, taip pat dalykiniai ir buitiniai tekstai, nepriklausę (krikščioniškosios) kultūros sferai³⁴. Kijevo Rusios neknyginės senosios rusų kalbos virtimas knyginė (LDK oficialia) rusėnų kalba buvo susijęs ne tiek su pačios kalbinės struktūros, kiek su kalbos visuomeninės padėties pokyčiais.

Govusi LDK oficialųjį statusą, rusėnų kalba pradėta vartoti taip pat stačiatikių (o vėliau ir unitų) bažnytinėje raštijoje, kur iki tol vartota vien tik bažnytinė slavų kalba. Rusėnų kalbos funkcionavimą šioje sferoje mėginta apibūdinti įvairiai:

- a) rusėnų kalba nefunkcionavo liturginėje sferoje (liturgikonuose, euchologionuose, horologionuose ir pan.), tačiau iš dalies vartota kanoninėje (Šventasis Raštas) ir homiletinėje, hagiografinėje ir katechetinėje literatūroje³⁵;
- b) rusėnų kalba nefunkcionavo oficialiuosiuose religiniuose tekstuose, bet vartota neliturginėje religinėje literatūroje ir konfesinėje propagandoje³⁶;
- c) bažnytinė slavų kalba vartota kaip aukštesniojo, o rusėnų kalba – kaip žemesniojo rango sakralinė kalba³⁷.

Akivaizdu, kad visais atvejais turima galvoje tam tikra bažnytinių tekstų hierarchija, kurios detaliesia schema³⁸ atrodo taip (dešinėje nurodysime, ar atitinkamoje sferoje vartota rusėnų kalba):

<i>Šiuolaikinė bažnytinių tekstų hierarchija</i>	<i>Rusėnų kalbos vartojimas</i>
1. Konfesinė liturginė literatūra	taip
2. Konfesinė himnografinė literatūra	ne
3. Hagiografinė literatūra	taip
4. Panegirinė literatūra	taip
5. Konfesiniai pamokslai ir patristika	taip
6. Konfesinė juridinė literatūra	taip ³⁹
7. Apokrifinė literatūra	taip

Taip analizuodami rusėnų kalbos vartojimą bažnytinėje literatūroje, gauname nelogišką ir sunkiai paaiškinamą vaizdą: pasirodo, kad ši kalba taikyta paties aukščiausio (Nr. 1) ir pačių žemiausių (Nr. 3–7) rangų tekstams, bet taip ir nepateko į tarpinę padėtį turėjusią konfesinę himnografinę literatūrą (stačiatikių ir unitų himnografija visuomet rašyta tik bažnytine slavų kalba)⁴⁰.

³⁴ Žr. detalesnį dėstymą: *Успенский Б. А. История русского литературного языка*, с. 86–111.

³⁵ *Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII в.)* (toliau – *Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка*) // Толстой Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва, 1988, с. 69–70.

³⁶ *Ivanov V. V., Dini P. U. Languages / Writings / Linguistic Ideas / Religions / Cultures in the Great Duchy of Lithuania and Neighbouring Areas in XIV–XVII c. a. d. (Sociolinguistic situation / Polyglossia)* // Назарова Е. Л. (ред.), *Балты и Великое княжество Литовское: Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиуса Банёниса*. Москва, 2007, с. 97.

³⁷ *Иванов В. В. Языки, языковые семьи и языковые союзы внутри Великого княжества Литовского* //

Ivanov V. V., Verkholtantsev J. (eds.), Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 112–113.

³⁸ *Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка*, с. 168.

³⁹ Šis atsakymas bus teisingas, jei prie konfesinės juridinės literatūros taip pat priskirsime Tipikoną (bažnytinių mišių laikymo vadovą).

⁴⁰ Visai kitas dalykas, kaip vieni ar kiti autoriai mokėjo bažnytinę slavų kalbą: nepakankamas kalbinis parengimas neišvengiamai nulemdavo dažnesnį ar retesnį rusėnų (o vėliau ir lenkų) kalbos elementų vartojimą bažnytine slavų kalba rašytuose tekstuose. Apie šios tendencijos kraštutinumus žr. *Naumow A. Cerkiewnoślowiańska hymnografia unitów* // *Łużny R., Ziejka F., Kępiński A. (eds.), Unia breska: geneza, dzieje i kon-*

Šis nesusipratimas aiškintinas tuo, kad šiuolaikinis bažnytinių tekstų hierarchijos suvokimas gerokai skiriasi nuo Viduramžiais egzistavusio: anais laikais svarbiausi, kaip matysime, buvo anaip tol ne bažnytinių kūrinių žanrai (kuriais paremta pirmiau nurodyta klasifikacija), o kitos dvi kategorijos: 1) teksto kilmė: dieviškoji (Šventasis Raštas) ar žmogiškoji (visa kita bažnytinė literatūra); 2) teksto adresatas: Dievas (liturginė literatūra) ar žmonės (neliturginiai kūriniai). Abiem atvejais buvo svarbi dieviškojo ir žmogiškojo prado priešprieša.

Sujungę abi kategorijas, gauname tris realias hierarchiškai struktūruotų požymių kombinacijas:

nuo Dievo žmogui: Šventasis Raštas,

nuo žmogaus Dievui: liturginė literatūra (Šventasis Raštas ir himnografija),

nuo žmogaus žmogui (apie Dievą): homiletika.

Nesunku pastebėti, kad Šventojo Rašto padėtis šioje sistemoje nevienoda ir priklauso nuo konkrečios situacijos. Būdamas dieviškosios kilmės, šis tekstas gali turėti skirtingus adresatus: iš pradžių jis paties Dievo dovanotas žmogui ir lieka tokiu, t. y. Dievo Žodžiu, naudojant jį ne liturgiškai, tačiau per mišias žmogus lyg gražina jį Dievui, ir tuomet tas pats tekstas tampa *žodine auka*, kurią žmonės aukoja savo Kūrėjui. Kartu liturginės literatūros antrasis dėmuo – himnografija, būdama žmonių kūrinys, visuomet skirta Dievui ir negali turėti kitokio adresato. Pagaliau, homiletika kaip žmonėms skirtas žmonių kūrinys, griežtai

tarant, nėra liturginės literatūros dalis, nors ir visada pasakoja apie dieviškumą.

Tai, kad rusėnų kalba taikyta Šventajam Raštui ir homiletikai, bet ne himnografijai, nedviprasmiškai rodo, jog iš dviejų anksčiau aprašytų kategorijų adresatas buvo pagrindinė (dominuojanti), o teksto kilmė – papildoma (antrinė) kategorija. Atitinkamai Viduramžiams būdingą bažnytinių tekstų hierarchiją galima pavaizduoti taip:

<i>Viduramžiška bažnytinių tekstų hierarchija</i>	<i>Rusėnų kalbos vartojimas</i>
1. Himnografija: nuo žmogaus Dievui	ne
2. Šventasis Raštas: nuo Dievo žmogui ir nuo žmogaus Dievui	taip
3. Homiletika: nuo žmogaus žmogui (apie Dievą)	taip

Kad ir kaip paradoksalu atrodytų iš pirmo žvilgsnio, aukščiausią poziciją šioje hierarchijoje užima himnografija (giedamoji liturginė literatūra), nes jos vienintelis adresatas yra Dievas, o vienintelė funkcionavimo sfera – bažnytinės mišios. Todėl būtent ji turėjo būti laikoma sakrališkiausia bažnytinės literatūros dalimi, t. y. sakraline literatūra *par excellence*. Šventasis Raštas yra sakralinės literatūros dalis tik liturgiškai (antriniu būdu) jį naudojant, kai jis būna (per)adresuojamas Dievui, o pagal savo pirminę funkciją jis skirtas žmonėms ir todėl, pagal anksčiau nustatytą Viduramžiams būdingą klasifikacinių kategorijų hierarchiją, traktuotinas kaip profaninės literatūros dalis, nepaisant jo dieviškosios kilmės (kuri, kaip jau žinome, buvo antrinė kategorija, lyginant su adresatu). Pagaliau, homiletika sudarė profaninės literatūros centrą.

Reikia pabrėžti, kad šioje klasifikacijoje terminai *sakralinis* ir *profaninis* taikomi ne

sekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Kraków, 1994, s. 340–342.

teksto turiniui (kuris bažnytinėje literatūroje visada sakralinis pagal apibrėžimą), o jo naudojimui, todėl būtų tiksliau kalbėti apie sakralinį ir profaninį bažnytinės literatūros *taikymą*.

Lietuvos ir Lenkijos stačiatikių ir unitų tradicijoje bažnytinė slavų kalba visuomet vartota sakraliniais tikslais – himnografijoje (visada) ir Šventajame Rašte (liturgiškai jį skaitant), o rusėnų kalba vartota tuomet, kai bažnytiniai tekstai būdavo skirti žmonėms, t. y. homiletikoje (visada) ir Šventajame Rašte (neliturgiškai jį skaitant)⁴¹.

Viduramžiams būdingą bažnytinių tekstų hierarchiją galima atitinkamai patikslinti:

Viduramžiška bažnytinių tekstų hierarchija	Rusėnų kalbos vartojimas
1. Himnografija: nuo žmogaus Dievui	ne
2a. Šventasis Raštas: nuo žmogaus Dievui (liturgiškai naudojant)	ne
2b. Šventasis Raštas: nuo Dievo žmogui (neliturgiškai naudojant)	taip
3. Homiletika: nuo žmogaus žmogui (apie Dievą)	taip

Šią išvadą galima paremti rusėnų kalbą XVI–XVII a. vartojusių žmonių pasisakymais⁴², patikimai liudijančiais, jog, rinkdamiesi bažnytinės literatūros kalbą, jie sekė šv. apaštalo Pauliaus žodžiais (visose

⁴¹ Šventojo Rašto dvigubo naudojimo galimybę vaizdingai rodo dvikalbiai (lygiagrečiai bažnytinė slavų ir rusėnų kalbomis leisti ar rašyti) tekstai – protestanto Vasilijaus Tiapiniškio iki 1580 m. leista Evangelija ir Vakarų Ukrainos unito XVII a. pradžioje rašyta Liturginė evangelija (Lvovas, Istorijos muziejus, Nr. 133/153).

⁴² Žr. jų apžvalgą: Bolek A. Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCCXXXIII, Prace językoznawcze, zes. 74. Kraków, 1983, s. 27–33.*

citatos kursyvas mano – S. T.): „vis dėlto bendruomenės susirinkime verčiau išstariu penkis žodžius savo protu, kad *pamokyčiau ir kitus*, negu tūkstančius žodžių kalbomis“ (1 Kor 14, 19). Verta pažymėti, kad Meletijaus Smotrickio *Mokomosios Evangelijos* (Vievis, 1616) pratarinėje, kurią jis rašė dar būdamas stačiatikis, po šios šv. Pauliaus citatos skliausteliuose pridurta: **Ѹ НАЩЕ ЗВЛАЦА ДО НАРѢДА**⁴³.

Joanikijaus Galiatovskio pasisakymas (*Pamokslo mokslas, arba kūrimo būdas*, Kijevo Olų vienuolynas, 1659) irgi rodo, kad pamoksams tinka rusėnų, bet jokiū būdu ne bažnytinė slavų kalba, kurią paprasti žmonės menkai supranta: **ѸСЛѢ БѢДЕШЬ СЛѢВО БѢЖЕ ПРОПОВѢДАТИ, Ѹ НѢКТО ЕГО НЕ ЗРОЗѸМѢЕТЬ, СЕБѢ САМОГО БѢДѢ ПРОПОВѢДАТИ Ѹ ВЫСЛѢАТИ, Ѹ НЕ СЛѢВО БѢЖЕ**⁴⁴.

Rusėnų kalba buvo tinkama mokyti liaudį, o Dievui skirtuose tekstuose tiko vartoti tik bažnytinę slavų kalbą, kuri, pasak Ivano Vyšniškio (1955: 23), „ест плодоноснѣйший от всѣх языков и Богу любимший“.

Viduramžiais paplitęs suvokimas, kad bendravimas gali vykti dviem kryptimis (nuo Dievo prie žmogaus ir atvirkščiai)⁴⁵,

⁴³ Cituojama pagal faksimilinį leidinį: Frick D. A. (ed.) *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj* (toliau – Frick D. A. (ed.) *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj*). Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2), p. 21, 26.

⁴⁴ Cituojama pagal: *Житецкий П. Г. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. Киев, 1889, с. 145.*

⁴⁵ Šis suvokimas glūdi pačioje krikščionių liturgijoje, plg.: „Senasis lotyniškas mišių Kanonas reiškė labai archajišką Eucharistijos koncepciją: pagal ją, po pasakojimo apie tai, kaip Kristus įvedė Eucharistiją per

aiškiai išreikštas Meletijaus Smotrickio *Pamoksle tėvo Leontijaus Karpovičiaus garbingoms laidotuvėms* (Vilnius, 1620), kuriame apie velionį pasakyta: **вѣсь своѣй часѣ дѣло на читанію трѣвилъ, гдѣ бѣгъ з' нимъ розмовлялъ: дѣло на молитвѣ, гдѣ онъ з' бѣгомъ розмовѣ мѣлъ**⁴⁶. Galima neabejoti, kad šiuo atveju skaitymas buvo neliturginis.

Bažnytinės slavų ir rusėnų kalbos vartojimo bažnytinėje literatūroje taisykles aiškiai išdėstė unitų vyskupas Juozapas Kuncevičius: **кгда тежъ читаю евангеліе, дѣло ѡкъю молитвѣ в голѣ, дѣо ектеніи, не маю выкладѣ словѣскій словѣ по рѣкъ, дѣе такъ читати ѡко написано. ѡчитаное за евангеліе дѣо житіе-стїи читаючи люде, могу выкладати**⁴⁷. Čia Dievui per mišias garsiai skaitomi tekstai (Evangelijos ir maldos) aiškiai priešpriešinami žmonėms skirtiems kūriniams (tačiau abi tekstų grupės iš dalies sutampa dėl dvejopą paskirtį turinčio Šventojo Rašto).

Dar anksčiau tas pačias rekomendacijas išsakė Ivanas Vyšniškis: „Евангелиа и Апостола в церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте. По литургии

Paslaptingą vakarienę, besimeldami atnašaudavo Dievui amžinojo gyvenimo duoną ir amžinojo išganymo taurę kaip atminties apie Kristaus kančias, mirtį ir prisikėlimą auką ir meldavo, kad Dievo angelas – galbūt pats Kristus – iškeltų ją ant dangaus altoriaus. Bažnyčia tiki, kad tiesioginiu Kristaus paliepimu jos atnešama auka bus Dievo priimta, ir tuomet ji, Bažnyčia, galės priimti tas pačias dovanas atgal, bet jau Dievo dovanų – Kristaus kūno ir kraujo – ravidalu.“ – *Уайбру Х. Православная литургия: Развитие свхаристическаго богослужения византийскаго обряда*. Москва, 2000, с. 31.

⁴⁶ Cituojama pagal: *Маслов С. И. Казань Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича*. Киев, 1908 (Оттиск из Чтений в Историческомъ обществе Нестора-летописца, кн. 20, вып. 2–3), с. 47.

⁴⁷ Cituojama pagal: *Карский Е. Ф. Старая западно-русская письменность*, с. 143.

ж для зрозуменя людскаго попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте.“⁴⁸

Ivano Vyšniškio ir Juozapo Kuncevičiaus rekomendacijos rodo, jog kartais rusėnų kalba vis dėlto skambėjo skaitant per mišias maldas ar Šventąjį Raštą (juk priešingu atveju pačios šios rekomendacijos būtų buvusios nereikalingos), tačiau šių kultūros veikėjų bendras reikalavimas skaityti Biblijos tekstus du kartus – bažnytine slavų kalba (per mišias) ir rusėniškai (per pamokslą) – neleidžia abejoti, kad tai buvo būtent nukrypimai nuo visuotinai pripažintų normos. Bažnytinėje vartosenoje rusėnų kalbos visuomeninis prestižas buvo visuomet menkesnis, palyginti su bažnytine slavų kalba. Tai patvirtina Meletijaus Smotrickio *Mokomosios Evangelijos* (Vievis, 1616) pratarinėje pateikta abiejų kalbų lyginamoji charakteristika: **а затѣ то которѣмъ тѣ часѣ хѣ в' зацнѣйшѣ, пѣкнѣйшѣ, звѣнѣйшѣ, сѣптѣнѣйшѣ и дослѣдѣнѣйшѣ ѡзѣмъ словѣскѣ, пре неспособнѣсть слѣхѣчѣ, не мнѣгѣи пожиточѣ бѣ: теплѣ хѣ в' полѣйшѣ и простѣйшѣ ѡзѣмъ, мнѣгѣи, дѣло рѣчей и всѣ рѣскаго ѡзѣмъ, ѡкакѣвѣ оумѣнѣи, потребѣи и пожиточѣ бѣти мѣглѣ**⁴⁹.

Turint visa tai galvoje, tenka patikslinti A. Kamčiatnovo išvadą apie Ivano Vyšniškio kalbinę savimonę:

Языковое сознание Вишенского проникнуто одной по существу идеей: в славянскомъ языке онъ констатируетъ встречу

⁴⁸ *Иван Вишенский*. Сочинения, подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. Москва–Ленинград, 1955, с. 23.

⁴⁹ *Frick D. A.* (ed.). *The Jevanhelije učytelnoje* of Meletij Smotryc'kyj, p. 21, 26.

мира имманентного человеческого сознания с миром трансцендентным, божественным, причем трансцендентное внедряется в имманентный славянский язык с такой полнотой, которая неведома другим языкам; не столько человек говорит о Боге, сколько сам Бог говорит о себе на славянском языке. Согласиться с такой реконструкцией языкового сознания Иоанна Вишенского вынуждает нас то, что в свете именно этой реконструкции делаются понятными и связными все остальные его утверждения.

В самом деле, язык может быть инобытием всего двух сущностей – Божественной и человеческой и нести в себе их энергии. Глубокое своеобразие церковнославянского языка заключается в том, что он является инобытием только и исключительно Божественной сущности, поскольку Первоучители славянства намеренно создали этот язык как язык православно-христианского богослужения. Центральное место в богослужении, как известно, занимают таинства – священнодействия, в которых под видимым образом подается невидимая благодать, в которых происходит реально переживаемое обожение человека по благодати, причастие человека Богу. При этом таинства без соответствующих молитвословий, главным в которых является призывание Имени Божия, просто не могут состояться, не будут действительными. Этот литургический момент, неустранимый из языкового сознания верующих, по-видимому, дает основание Вишенскому утверждать, что человек простым чтением по церковнославянски приводится к Богу. Поскольку Бог свят, то и славянский язык, будучи инобытием Божественной сущности, не может содержать в себе ничего иного, кроме науки и искусства святости. Евхаристическое слово сла-

вянского языка, являющееся безусловным выражением Божественной сущности, есть одновременно и дело, поэтому нет и не может быть ни малейшей дистанции между словом и делом: кто читает по-славянски, тот непременно и живет по-славянски, то есть по заповедям Божиим. Именно этот смысл имеют слова Вишенского о святых, от языка и письма славянского постившихся.

Ясно теперь и то, в чем заключается преимущество славянского языка перед латинским и греческим. Церковнославянский язык есть выражение в инобытии одной Божественной сущности, вмещении божественных энергий, тогда как на латинском и греческом, помимо Божественной, выражается еще и человеческая сущность; как известно, всякъ человекъ ложь (Пс 115, 2), поэтому человеческая языческая, поганская, мудрость по стихиям мира сего, украшенная риторическими, диалектическими и силлогистическими ухищрениями, пробуждает гордость ума, самомнение, следствием которых бывает отпадение от Бога.⁵⁰

Mano duomenys rodo, jog, priešingai nei mano A. M. Kamčiatnovas, bažnytinės slavų kalbos vartojimo sfera nepriklausė nei nuo teksto kilmės, nei nuo jo turinio, nes Dievo Žodis (kuriuo „pats Dievas apie save kalba“) ne tik galėjo, bet ir turėjo – esant tam tikroms sąlygoms – skambėti rusėniškai (kad būtų suprantamas liaudžiai). Pasak Ivano Vyšniškio, Šventoji Rašto dieviškoji prigimtis puikiai galėjo būti išreikšta skirtingomis kalbomis (plg.: „По литургии ж для зрозуменя людского попросту

⁵⁰ Камчатнов А. М. Страница из истории борьбы за церковнославянский язык // Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института – 1997. Москва, 1997, с. 73–74.

толкуйте и выкладывайте.“). Bažnytinės slavų kalbos sakrališkumą lėmė tai, jog ji laikyta liturgine, kreipimosi į Dievą, kalba net tais atvejais, kai žmogus prabildavo į Jį ne dieviškosios, o žmogiškos kilmės tektais (tokia yra, pavyzdžiui, himnografija). Mus dominančioje kultūrinėje tradicijoje bažnytinė slavų kalba, būdama liturginės prigimties, vartota vien tik per mišias.

Taigi rusėnų kalba anaiptol nebuvo „žemesniojo rango“ sakralinė kalba, kaip kartais manoma. Net taikoma Šventajam Raštui, ji visada likdavo kreipimosi į žmones kalba (*lingua ad homines*), priešpriešinama bažnytinei slavų kaip kreipimosi į Dievą kalbai (*lingua ad Deum*).

Komunikacijos teorijos ir istorijos požiūriu ši išvada labai pamokanti ir įdomi: pasirodo, Viduramžiais paplitęs komunikacijos suvokimas buvo labiau orientuotas į bendravimo situaciją (į pasisakymo autorių ir ypač į adresatą) ir todėl dialogiškesnis nei į vidines teksto ypatybes orientuotos šiuolaikinės teorijos.

Polonizacija ir palaiptis rusėniškiosios raštijos nykimas

Po 1569 m. Liublino unijos, sujungus LDK ir Lenkijos karalystę į Abiejų Tautų Respubliką (toliau – ATR), prasidėjo spartus Lietuvos visuomenės aukštesniųjų socialinių sluoksnių lenkėjimas⁵¹ (pirmieji jo požymiai buvo pasirodę kiek anksčiau). Jau 1551 m. Vilniaus miesto taryba pirmą kartą suformulavo savo sprendimą lenkiškai, nors Kijevo valdžia ir vėliau (1571 m.)

sakėsi nesuprantanti lotyniškojo rašto ir lenkų kalbai būdingų lotynizmų⁵². Nuo XVII a. lenkėjimas gerokai išplito. Kelios datos leidžia pamatyti šio proceso dinamiką. Lietuvos statuto 1566 ir 1588 m. redakcijos fiksuoja teisę vartoti rusėnų kalbą įstatymų leidyboje (ir tai liudija apie šios tradicijos nykimo grėsmę), o 1697 m. ši teisė likviduota. Nuo XVI a. pabaigos rusėnai pasirašo raštus lotyniškais raidėmis, o rusėniškojo 1588 m. Lietuvos Statuto egzemplioriuose atsiranda lenkiškų priedašų, 1595 m. Kiškų giminei priklausiusiame Adutiškyje šis tekstas transkribuotas lotyniškais raidėmis⁵³, o 1614 m. išleistas jo vertimas į lenkų kalbą. Stačiatikiams, o vėliau bazilijonams priklausiusio Žirovicų vienuolyno turtas iki 1633 m. surašomas rusėniškai, o nuo 1634 m. – jau lenkiškai⁵⁴, kaip rodo iki mūsų dienų išlikęs originalus rankraštis (Sankt Peterburgas, Rusijos mokslų akademijos biblioteka, Dobrochotovo fondas, Nr. 47).

XVII a. pirmojoje pusėje LDK stačiatikių socialinis elitas taip pat pereina į lenkų kalbą, kurią išsilavinę stačiatikiai pradeda vartoti net tuomet, kai tekstas aiškiai nėra skirtas kitų konfesijų skaitytojams. Pirmasis stačiatikių poleminis leidinys išleistas lenkiškai 1597 m., o po 1628 m. visa tarpkonfesinė polemika vyko vien lenkiškai⁵⁵.

⁵² *Ozienko I.* Історія української літературної мови. Київ, 1995 (pirmasis leidimas: Winnipeg, 1949), c. 101.

⁵³ *Мякишев В.* Литовский Статут на пути от „русской“ редакции к польскому переводу (о рукописном экземпляре из фондов Берлинской королевской библиотеки) // *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, t. 3. Kraków, 2001, s. 173–192.

⁵⁴ *Нікалаеў М.* Палата кнігапісная: Руканісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск, 1993, c. 124.

⁵⁵ *Shevelov G. Y.* A Historical Phonology of the

⁵¹ Išsamiai apie tai žr.: *Martel A.* La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche: 1569–1667. Lille, 1938.

1668 m. Žuchovicų (prie Naugarduko) cerkvės šventikas Lukas, perrašęs bažnytine slavų kalba surašytą tekstą (Apaštalų darbai ir laišakai kartu su Evangelijomis), pirašė nuo savęs tris tekstelius: tradicinį kolofoną bažnytine slavų kalba (kuria, be abejo, mokėjo), skaitytojams adresuotą prašymą atleisti jam netyčines perrašymo klaidas – rusėniškai ir netrumpą prierasą apie šio rankraščio parašymo aplinkybes – lenkiškai (F 21-815)⁵⁶. Vargu ar galima abejoti, kad šiam visas tris kalbas mokėjusiam stačiatikių šventikui būtent lenkų kalba buvo pagrindinė, rusėnų kalba jis kreipėsi į bendratikius (kurie tik ir galėjo perskaityti jo rankraštį), o bažnytinę slavų kalbą laikė sakraliaja (ir tradicine).

Lenkų kalba palapsniui išstumdamo rusėnų kalbą ne tik raštvedyboje (kur iki 1696 m. išliko tik tradicinės rusėniškos formulės, o pats tekstas dažniausiai rašytas lenkiškai) ir kai kuriose unitų liturginėse knygos, sueidama į funkcinio pasiskirstymo santykius su bažnytine slavų kalba. Kaip pavyzdį galima nurodyti XVIII a. antrojo ketvirčio unitų rankraštinių rinkinių F 22-87, kur l. 16v lenkiškai surašytas trumpas pamokslas lydimas prierasų bažnytine slavų kalba.

Kalbinės polonizacijos procesas neaplenkė ir Lietuvos totorių. Jų musulmoniškos knygos (kitabai), XVII a. rašytos rusėniškai (naudojant arabiškąjį raidyną), XVIII a. jau

rašomos lenkiškai (taip pat arabiškomis raidėmis)⁵⁷.

Stačiatikių raštijos reslavizacija

Po 1387 m. Lietuvos krikšto ir ypač po 1569 m. Liublino unijos rusėnai turėjo progos įsitikinti vakarietiškosios (katalikiškos ir protestantiškos) mokymo sistemos pranašumais. Ši patirtis kėlė nepasitenkinimą tradicine rusėniškąja edukacija, o tai skatino rusėnų denacionalizacijos procesus per stačiatikybės atsisakymą ir / ar kalbinę asimiliaciją. Įvertinę šią padėtį, rusėnai ėmėsi aktyvios religinės ir pasaulietinės švietėjiškos veiklos, stiprindami stačiatikybės pozicijas. Šiomis sąlygomis vyko bažnytinės slavų kalbos atgimimas ir vis didesnis populiarėjimas, kuriuos galima sąlygiškai vadinti *kalbine reslavizacija*

Pirmasis šio proceso etapas prasidėjo 1576 m., Konstantinui Ostrogiškiui įsteigus Ostroge mokyklą, kurioje dėstytos klasikinės – bažnytinės slavų, graikų ir lotynų – kalbos. ATR stačiatikių brolijos sukūrė plačią švietimo sistemą, kurioje daug dėmesio skirta bažnytinės slavų kalbos dėstymui: 1585 m. įsteigta Lvovo brolijos, 1588–1589 m. – Vilniaus brolijos mokykla, kurių modelį perėmė daugelis kitų tos pačios paskirties mokyklų. Netrukus pasirodė pirmosios bežnytinės slavų kalbos mokymo priemonės: tradicinė (verstinė) gramatika (Vilnius, 1586), Laurentijaus Zizanio (Vilnius, 1596) ir Meletijaus Smotrickio (Vievis, 1619) gramatikos, Laurentijaus Zizanio sudarytas pirmasis bažnytinės slavų–rusėnų kalbų žodynėlis („Leksis“) kaip elementoriaus dalis

Ukrainian Language (toliau – *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*). Heidelberg, 1979 (Historical Phonology of the Slavonic Languages, vol. 4), p. 566.

⁵⁶ *Кобяк Н. А., Морозова Н. А., Турилов А. А. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim, t. 2. Kraków, 1997, s. 71–72.*

⁵⁷ *Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, с. 23.*

(Vilnius, 1596), išsamus Pamvos Beryndos *Leksikonas* (Kijevas, 1627) ir kt. Kijeve svarbų vaidmenį atliko 1615 m. įkurta miesto stačiatikių brolijos mokykla, 1631 m. įėjusi į Petro Mogilos kolegiją, pasižymėjusią ypač aukštu mokymo lygiu. Visa tai laidavo vis geresnę bažnytinės slavų kalbos mokėjimą ir kartu silpnino su ja konkuravusios rusėnų rašytinės kalbos pozicijas.

Tolesnis kalbinės reslavizacijos etapas (prasidėjęs po trumpo laikotarpio, kai rusėnų kalba buvo oficialioji Bohdano Chmelnickio kontroliuojamose Ukrainos žemėse po 1648–1654 m. sukilimo)⁵⁸ vyko Kijeve ir visoje kairiakrantėje Ukrainoje, šioms teritorijoms patekus į Rusijos sudėtį pagal 1667 m. Andrusovo paliaubų sąlygas: nuo to laiko (ypač pajungus 1686 m. Ukrainos Bažnyčią Maskvos Patriarchatui) Kijevo rašytinė kultūra buvo stipriai veikiamą Rusijoje egzistavusio kultūrinio modelio, kuriame viešpatavo vienintelė – bažnytinė slavų – rašytinė kalba (rusėnų kalba ten nevertota)⁵⁹. Šis maskvietiškiosios tradicijos poveikis taip pat turėjo įtakos vietinei mokyklinei dramai – pradžioje ji rašyta rusėniškai, o vėliau – bažnytine slavų kalba⁶⁰. Kai kurie istoriniai veikalai ir vėlyvieji metraščiai taip pat rašyti nebe rusėniškai, o bažnytine slavų kalba⁶¹, pavyzdžiui, Inokentijaus Gizelio *Synopsis* (1674 m.) arba Grigorijaus Grabiankos kazokiškasis *Me-*

traštis (1710 m.). Petru I išleidus 1720 m. įsaką, draudžiantį rusėniškai spausdinti knygas, Ukrainoje vis labiau plito bažnytinė slavų ir rusų kalbos, išstumiančios iš vartojimo rusėnų kalbą⁶². Tik Galicijoje ir Užkarpatėje rusėniškoji tradicija gyvavo iki XIX a. pirmosios pusės⁶³.

XVI ir ypač XVII a. pagrindiniai rusėniškosios kultūros centrai pasislinko iš LDK į pietus, kur sparčiai didėjo Lvovo, Ostrogo, Lucko ir pagaliau Kijevo reikšmė⁶⁴. Dėl aktyvios ir sėkmingos Petro Mogilos švietėjiškos veiklos Kijevas dar prieš Andrusovo taiką buvo įgijęs svarbiausio rusėnų kultūros centro visoje Abiejų Tautų Respublikoje statusą. Šio miesto perėjimas Rusijos valdžion ir aktyviai jame vykusi kalbinė reslavizacija sustiprino bažnytinės slavų kalbos pozicijas (ypač stačiatikių raštijoje) net tose rusėnų žemėse, kurios liko ATR sudėtyje (visų pirma per Kijeve leistus kirilinius leidinius).

Rašto semiotizacija

LDK kalbinei situacijai būdingas rašto semiotizavimas, kai ne pati kalba, o būtent raidynas suvokiamas kaip teksto konfesinės priklausomybės (o dažnai ir adresato) rodiklis. Rezultatas buvo tas, kad ta pačia kalba, bet skirtingais raidynais surašyti tekstai būdavo suvokiami kaip tekstai skirtingomis kalbomis (plg. rusėnišką tekstą, surašytą

⁵⁸ *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, p. 577.

⁵⁹ *Успенский Б. А. История русского литературного языка*, с. 426–428. Apie Maskvoje leistų elementorių tikėtiną poveikį analogiškiems Ukrainos leidiniams žr. *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция*, с. 555, 559–560.

⁶⁰ *Мозер М. Что такое „простая мова“? (toliau – Мозер М. Что такое „простая мова“?) // Studia Slavica Hungarica. 2002, vol. 47/3–4, p. 236.*

⁶¹ *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, p. 576.

⁶² *Moser M. Ostukrainische Urkunden- und Geschäftssprache im 18. Jahrhundert // Zeitschrift für slavische Philologie. 1998, Bd. 57, S. 379–407; Ісаєвич Я. Історія українського книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002, с. 249, 252.*

⁶³ *Мозер М. Что такое „простая мова“? , p. 256.*
⁶⁴ Todėl pačioje rusėnų kalboje sumažėjo baltarusių ir padaugėjo ukrainiečių tarmių elementų – *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, p. 566–567.

kirilinėmis, lotyniškėmis ir arabiškėmis raidėmis), todėl paprasčiausia transliteracija laikyta vertimu iš vienos kalbos į kitą. Rašto semiotizavimas leido laisvai derinti kalbas ir raidynus: vienas raidynas naudotas skirtingomis kalbomis rašytiems tekstams, o ta pačia kalba rašytam tekstui galėjo būti pritaikyti skirtingi raidynai⁶⁵. Maskvos Rusijoje tokio reiškinio nebuvo.

Rašto semiotizacija sunyko unitų tradicijoje XVII a. antroje pusėje, pradėjus naudoti lotyniškąjį raidyną rusėniškai ir bažnytinę slavų kalba rašytiems tekstams.

Išvados

Rusėniškai protestantai dažniausiai rengė Naująjį Testamentą ir Katekizmą, tačiau ši veikla truko neilgai: beveik visi žinomi tekstai sukurti 1562–1581 m. Tik nedidelė (skaičiuojant pagal apimtį) dalis buvo išspausdinta, tad protestantų rengti rusėniškieji kūriniai negalėjo būti plačiai paplitę. Juose neatsisakyta tradicinės bažnytinės slavų kalbos: Simonas Budnas vartojo ją kaip *lingua sacra*, Vasilijus Tiapiniškis – lygia greta su rusėnų kalba. Pastaruoju atveju rusėniškasis vertimas turėjo atlikti pagalbinę (didaktinę) funkciją – paaiškinti bažnytinę slavų kalba surašytą tekstą (kitais pastaraisiais vargu ar būtų išspausdintas lygiagrečiai su rusėniškuoju vertimu)⁶⁶.

Tiek Simono Budno, tiek Vasilijaus Tiapiniškio bažnytinę slavų kalbai teikiamas

prioritetas prieš rusėnų kalbą neleidžia visiškai pritarti plačiai paplitusiai nuomonei, kad rusėnai protestantai, sekdami savo bendratiškių Vakarų Europoje pėdomis, pasisakė už bažnytinę raštijos kalbinę demokratizaciją ir siekė, kad Šventasis Raštas būtų prieinamas tikintiesiems išverstas į jų gimtąją kalbą. Rusėnai protestantai dažniausiai rinkosi lenkų kalbą, o rusėniškai kūrė tik tie asmenys, kuriems buvo brangi tradicinė kirilinė raštija. Tokių veikėjų kultūrinės ir kalbinės nuostatos (taip pat dviejų rašytinių – bažnytinės slavų ir rusėnų – kalbų vartojimas) greičiausiai perimtos iš chronologiškai senesnės (stačiatikių ir katalikų kurtos) kirilinės rašytinės tradicijos⁶⁷. Šia prasme rusėniškai rašę protestantai laikytini ne naujovių kūrėjais, o atvirkščiai – tradicijos tesėjais.

Po 1596 m. atsiradusi unitų raštija skiriasi nuo stačiatikiškosios, iš kurios buvo kilusi, ne tiek kalbiniais požymiais, kiek formaliai (greitraščio taikymas bažnytinėse knygosose rusėnų ir bažnytinę slavų kalbomis; lotyniškai rašytų tekstų ir / ar išrašų buvimas kirilinėse knygosose; iš lotynų kalbos versti nauji liturginiai tekstai). Pagrindinė kalbinė naujovė ta, kad į bažnytinę unitų raštiją patekusi lenkų kalba suvokta kaip neutrali, priešpriešinta tiek bažnytinę slavų (specifinė *lingua sacra*), tiek rusėnų (specifinė *lingua profana*): lenkų kalba pradėta vartoti ir bažnytinę slavų kalba rašytų tekstų aiš-

⁶⁵ LDK laikais gimusi laisvo kalbų ir raidynų derinimo tradicija, implikuojanti konfesinį grafikos suvokimą, pasirodė esanti tokia gyvybinga, kad gyvavo ir vėlesniais laikais. Pavyzdžiui, XIX a. Lietuvoje kai kurie pasaulietiniai karaimų tekstai rašyti rusiškai žydiškėmis raidėmis.

⁶⁶ Plg. *Мозер М.* Что такое „простая мова“?, p. 233, plg. dar p. 249. Apie kognityviasias ir didaktines di- ir poliglotes žr.: *Temčinas S.* Bažnytinės knygos rusėnų kalba, p. 134–135.

⁶⁷ Rusėnų rašto kalba aktyviai funkcionavo jau XV amžiaus viduryje, kai beveik tuo pačiu metu atsirado rusėniškai rašyti bibliniai, homiletiniai, religiniai, filosofiniai, istoriniai ir teisiniai tekstai, versti net iš trijų skirtingų kalbų – hebrajų (su žydų pagalba), čekų ir lotynų. Tik šiek tiek vėliau atlikti pirmieji vertimai iš bažnytinės slavų kalbos – *Temčinas S.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis // *Bumblauskas A., Potašenko G.* (eds.), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. Vilnius, 2009, p. 82.

kinamuosiuose vertiniuose (anksčiau tam vartota rusėnų kalba), ir kaip pagrindinė išsilavinusių žmonių religinės edukacijos priemonė (anksčiau tam vartota bažnytinė slavų kalba).

XVI a. viduryje prasidėjusi LDK visuomenės kalbinė polonizacija, XVII a. pradžioje įgijusi platų mastą, ilgainiui išstūmė rusėnų kalbą iš daugelio jos vartojimo sferų, taip pat ir iš ten, kur rusėnų kalba turėjo papildomos distribucijos santykius su bažnytine slavų kalba. Gilus lenkų kalbos įsiskverbimas į unitų bažnytinę raštiją prisidėjo prie rašto semiotizacijos nykimo ATR sociolingvistinėje situacijoje. Rusėnų

kalbos vartojimo sfera siaurėjo ir dėl vietinių stačiatikių raštijoje vykusios kalbinės reslavizacijos (bažnytinės slavų kalbos atgimimo ir platesnio vartojimo).

Renkantis vieną (rusėnų ar bažnytinę slavų) iš dviejų rašytinių kalbų LDK ir Lenkijos karalystės rusėnams svarbiausia buvo vertikaloji komunikacijos ašis Dievas – žmogus, todėl rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos funkcinio pasiskirstymo pagrindinis pamatas buvo ne teksto turinys ar kilmė, o adresatas: rusėnų kalba laikyta kreipimosi į žmones kalba (*lingua ad homines*), o bažnytinė slavų – kreipimosi į Dievą kalba (*lingua ad Deum*).

THE USE OF THE RUTHENIAN LANGUAGE IN ECCLESIASTICAL BOOKS AND ITS RELATION TO THE RELIGIOUS IDENTITIES IN THE RUTHENIAN LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 14TH–18TH CENTURIES: THE PROTESTANT AND UNIAT TRADITIONS

Sergejus Temčinas

S u m m a r y

The paper aims at describing the use of the Ruthenian language in ecclesiastical books in its relation to the religious identities in the Ruthenian lands of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) in the 14th–18th centuries. The Eastern Orthodox written tradition was described in this respect in a previous article, published by the author in 2008. The present study, based on the same methodology, focuses on both the Protestant and Uniat written traditions. The main focus is placed on the features of bi- and multilingualism (including the presence of certain Old Church Slavonic elements in the texts written in Ruthenian) which help us reconstruct different attitudes toward the use of the two Slavic written languages in the Ruthenian lands of the GDL. The ultimate task is to identify and describe the peculiarities of the use of Ruthenian (as the official language of the GDL) in the Protestant and Uniat ecclesiastical writings. The research is based on both secondary literature and primary sources (still unpublished) kept in Lithuanian and foreign manuscript repositories.

After having researched the use of the Ruthenian language in the three – Eastern Orthodox, Protestant and Uniat – confessional traditions it is now possible to describe in more details the functional distribution of the two – Ruthenian and Old Church Slavonic – written languages within the Cyrillic written tradition of the GDL. The author argues that this distribution is dependent on the hierarchy of ecclesiastical texts, as it was perceived during the 14th–18th centuries.

The closing part of the paper presents the semiotization of the alphabet as a cultural phenomenon which was apparently unique to the written tradition of the GDL: the alphabet (and not the linguistic structure of any level: vocabulary, grammar or syntax) was understood as the main feature and the most important symbol of a specific language. As a result, a simple transliteration from one alphabet into another was perceived as a translation from one language into another.

In conclusion the main linguistic processes which took place in the Protestant and Uniat ecclesiastical writings, and generally in the Cyrillic tradition of the GDL are described.

*Įteikta 2011 07 14
Parengta skelbti 2011 09 09*